

УДК 347.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.49>

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Кройтор В.А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1849-5721

Кройтор В.А. Тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем тенденцій трансформації системи принципів цивільного судочинства.

В статті констатується, що стрімкі зміни в суспільному житті, виникнення низки проблем правового забезпечення більшості видів суспільних відносин в умовах нестримних глобалізаційних процесів викликають необхідність певного переосмислення наявної структури вітчизняної правової системи, уточнення окремих її змістовних компонентів і структурних характеристик. В означеному контексті окремої уваги заслуговує дослідження питань стану та потенційних напрямів трансформації системи принципів цивільного судочинства, позаяк це безпосередньо впливає на подальший розвиток як системи цивільного процесуального права, так і системи національного законодавства.

Відзначаючи перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства, автор вважає за необхідне зупинитись на певних тенденціях трансформації системи принципів цивільного судочинства. Автором відзначаючи перетворення, у сфері цивільного процесуального законодавства у дослідженні окреслені певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства. Перша тенденція – обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними. Такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама по собі системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що за зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістова еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів. Щодо другої тенденції – установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципів, – зазначено, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. Водночас при цьому є тенденція до збільшення кількості принципів, теоретично не завжди обґрунтована. Зазначено, що є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру. Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. У зв'язку із зазначеним у праці розглянуто питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ст. 2 ЦПК закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Виходячи з того, що зазначені правові категорії на законодавчому рівні отримали визнання як основні засади, розглянуто питання, чи дійсно поява цих принципів є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна ці вимоги вважати принципами цивільного судочинства. Зроблено висновок, що немає вагомих підстав для виділення цих правових категорій як принципів цивільного судочинства. Третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: «безперервність» та «усність».

Ключові слова: цивільне судочинство; адаптація національного процесуального законодавства до законодавства країн ЄС; система принципів цивільного судочинства; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення; безперервність; усність.

Kroitor V.A. Tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles.

The article is focused on studying the current problems of the tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles.

The author of the article states that rapid changes in public life, the emergence of a number of problems of legal provision for the most part of social relations types in terms of fast-paced globalization processes cause the need for a certain review of existing structure of the domestic legal system, clarification of its particular content components and structural characteristics. Studying the issues of the status and potential areas of the transformation of civil legal proceedings' system of principles is of particular attention in the specified context, since it directly affects the further development of both the system of civil procedural law and the system of national legislation.

Having noted the transformations in the field of civil procedural legislation, the author believes that it is necessary to focus on certain tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles. The author of the research by noting the transformations in the field of civil procedural legislation has outlined certain tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles. The first tendency is the limitation of the set of principles by already existing and recognized ones. This approach does not correspond to the development logic of the doctrine of civil legal proceedings principles. The system of principles of civil legal proceedings cannot be considered as a stable, stiffened system. The system of principles of law is a dynamic system itself, taking into account the development of social relations. It should be noted that both a qualitative, substantial evolution of legal norms and transformation of the legislative system will occur within the specified change. The transformation of the legislative system is primarily related to changes in the norms and principles. Regarding the second tendency – the establishment of completely new procedural principles or granting the status of principled to already known provisions, – it has been noted that many modern scholars studying the problems of principles try to derive their own principles of civil procedural law. At the same time, there is a tendency to increase the number of principles, which is not always theoretically justified. It has been noted that it is inadmissible to recognize provisions as the principle of civil legal proceedings that do not have a corresponding fundamental, general nature. Consideration of the issue on defining the concept of principles of civil procedural law, in particular a detailed consideration of this concept's features, logically leads us to the problem of unjustified expansion of the list of principles of civil legal proceedings. Given the above, the author of the paper has studied the issue whether the provisions enshrined in the Art. 2 of the Civil Procedural Code can be considered as principles: reasonableness of terms for hearing the case by the court; inadmissibility of abusing procedural rights; claim costs reimbursement to the party in whose favor the court decision was issued. Based on the fact that the specified legal categories have been recognized at the legislative level as basic principles, the author has considered the issue whether the emergence of these principles is objectively conditioned and expedient, that is, whether these requirements can be considered as principles of civil legal proceedings. It has been concluded that there are no essential reasons to single out these legal categories as principles of civil legal proceedings. The third tendency is the reduction of the normatively established principles of civil procedural law. Thus, the modern legislator has actually eliminated two principles from civil legal proceedings: "perpetuity" and "oral proceedings".

Key words: civil legal proceedings; adaptation of national procedural legislation to the EU countries law; system of principles of civil legal proceedings; reasonableness of terms for hearing the case by the court; inadmissibility of abusing procedural rights; claim costs reimbursement to the party in whose favour the court decision was issued; perpetuity; oral proceedings.

Постановка проблеми та її актуальність. Необхідність приведення цивільного процесуального законодавства України у відповідність до сучасних суспільно-політичних та економічних перетворень, що відбуваються в державі, а також адаптацією національного процесуального законодавства до законодавства країн ЄС. Стрімкі зміни в суспільному житті, виникнення низки проблем правового забезпечення більшості видів суспільних відносин в умовах нестримних глобалізаційних процесів викликають необхідність певного переосмислення наявної структури вітчизняної правової системи, уточнення окремих її змістовних компонентів і структурних характеристик. В означеному контексті окремої уваги заслуговує дослідження питань стану та потенційних напрямів трансформації системи принципів цивільного судочинства, позаяк це безпосередньо впливає на подальший розвиток як системи цивільного процесуального права, так і системи національного законодавства. Відзначаючи перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства, вважаємо за необхідне зупинитися на **певних тенденціях трансформації системи принципів цивільного судочинства**. Саме наявність якісних властивостей й ознак при визначення правових наукових понять дають змогу **відокремити трансформацію в праві від інших суміжних явищ і процесів, наприклад зміни чи удосконалення**.

Обґрунтованим видається погляд на трансформацію системи принципів цивільного судочинства як на спрямований на реформування цивільного процесуального законодавства процес пе-

ретворення однієї системи в іншу. Перетворення однієї системи принципів цивільного судочинства в якісно іншу має проходити зі збереженням внутрішнього змісту.

Стан опрацювання проблеми. Принципам цивільного судочинства в доктрині цивільного судочинства приділяється достатньо уваги в навчальній та науковій літературі. Слід зазначити, що в науці цивільного процесуального права є чимало монографічних робіт, присвячених дослідженню проблем поняття та системи принципів цивільного судочинства. Щодо доктринальних розробок науки цивільного процесуального права, то слід виділити наукові праці сучасних українських науковців, зокрема: А.В. Андрушка, О.В. Гетманцева, О.С. Гусак, К.В. Гусарова, І.О. Ізарової, В.В. Комарова, Д.Д. Луспеника, В.Ю. Мамницького, Ю.Д. Притики, О.В. Рожнова, Н.Ю. Сакари, О.С. Ткачука, С.Я. Фурси, Т.А. Цувіної, О.В. Шутенко, М.М. Ясинка та інших, що присвячені окремим аспектам дослідження проблеми принципів цивільного судочинства та їх системи, в яких автори приділяють увагу визначенню поняття, сутності принципів цивільного судочинства, дають характеристику окремим із них, деталізують певні аспекти системи принципів цивільного судочинства, однак, потрібно зазначити, що кількість таких наукових розвідок усе ж залишається незначною. Однією з актуальних проблем є виокремлення певних тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Метою статті є виокремлення тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства. Виокремлення цих тенденцій дозволяє визначити перспективи розвитку системи принципів цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Подальші перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства дозволяють виокремити **певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства**: обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними; установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових.

Що стосується **першого моменту**, то можна зауважити, що такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама собою системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що внаслідок зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів. Яскравим підтвердженням зазначеного є включення до системи принципів цивільного судочинства низки загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (основоположних принципів цивільного судочинства): принципу верховенства прав людини; принципу права на суд; принципу верховенства права; принципу правової визначеності; принципу пропорційності.

Зупиняючись на аналізі **другої тенденції**, доречно розглянути питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ч. 3 ст. 2 ЦПК закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом (п. 10); неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11); відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судові рішення (п. 12). Ці положення є новелою для цивільного судочинства,

Розумність строків розгляду справи судом. Статтею 121 ЦПК «Розумність процесуальних строків» передбачено, що суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства.

Як зазначає Н.Ю. Сакара, у такий спосіб законодавцем була зроблена спроба здійснити пряму імплементацію конвенційних положень у правову систему України шляхом, з одного боку, часткового перенесення змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ в національне законодавство, а з іншого, враховуючи притаманну національному судочинству темпоральність, – встановлення граничних проміжків часу, які, проте, можна було продовжити [1, с. 78]. Відповідне положення віднайшло своє відображення на конституційному рівні, оскільки в п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII проголошено, що однією з основних засад судочинства є розумні строки судового розгляду. На цей час зазначені положення також передбачені в п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК, п. 10 ч. 3 ст. 2 ГПК України, п. 8 ч. 3 ст. 2 КАС України в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, що показує спроби законодавця запровадити «розумність строків розгляду справи судом» як основну засаду цивільного судочинства.

Слід зазначити, що положення про «розумність строків розгляду справи судом» у юридичній літературі ніколи не належало до принципів цивільного судочинства і, відповідно, зміст цієї вимо-

ги не розкривався. Як правило, ці питання розглядалися в аспекті дотримання строків розгляду цивільних справ [2; 3; 4]. Н.Ю. Сакара доходить висновку, що розумний строк судового розгляду є суттєвим елементом доступності правосуддя в цивільних справах [5, с. 9]. У свою чергу, Т.А. Цувіна стверджує, що доступність правосуддя є показником ефективності судочинства, пов'язаним із реалізацією окремих елементів права на суд, а саме: доступу до суду й розумності строків судового розгляду [6, с. 3]. О.В. Андрійчук вважає, що розумний строк – це сукупність процесуальних строків, установлених процесуальним законом для справедливого, безстороннього та своєчасного вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави без необґрунтованих зволікань [3, с. 6]. Таким чином, у більшості досліджень не ставиться питання про необхідність визнання та закріплення в ЦПК окремого самостійного принципу. Тільки в деяких публікаціях не заперечується сама можливість виокремлення в процесуальних кодексах принципу розумності строків розгляду справи [7, с. 13–33; 8, с. 44].

Виходячи з того, що «розумність строків розгляду справи судом» на законодавчому рівні отримала визнання як основна засада, то виникає запитання, чи дійсно поява цього принципу є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна цю вимогу вважати принципом цивільного судочинства.

Як зазначає Н.Ю. Сакара, вона «...не може вважатися основною засадою судочинства, оскільки, по-перше, хоча й має загальний характер, однак її зміст не конкретизований, бо судження, що формулюється за результатами оцінки, є залежним від обставин конкретної справи, тобто має суб'єктивний характер. Відповідно, один і той самий проміжок часу в одних випадках може визнаватися розумним, а в інших – ні. По-друге, виходячи з положень чинного законодавства, лише порушення строків, встановлених для учасників справи, тягне за собою негативні наслідки (ст. 126 ЦПК). Водночас недотримання судами строків як для вчинення процесуальних дій, так і для прийняття судових рішень не має жодних процесуальних наслідків, за винятком постановлення окремої ухвали (ч. 8–10 ЦПК). Разом з тим остання жодним чином не поновлює права та обов'язки учасників справи. По-третє, оціночний характер даної вимоги унеможлиблює виконання нею регулятивної та інтерпретаційної функції» [1, с. 86–87].

«Розумність строків розгляду справи судом» є правовою аксіомою [9, с. 89–90], що, у свою чергу, є засобом реалізації завдання своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК) [1, с. 87]. У зв'язку з суттєвими ознаками, які характеризують поняття принципу цивільного судочинства та висловленими в юридичній літературі позиціями, на наш погляд, «розумність строків розгляду справи судом» не може вважатися принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства). Пропонується внести відповідні зміни до ч. 3 ст. 2 ЦПК [10, с. 212–234].

Неприпустимість зловживання процесуальними правами. У процесі розгляду судової справи іноді сторона стикається із ситуацією, коли опонент починає зловживати своїми процесуальними правами з метою створення штучних перешкод швидкому та об'єктивному вирішенню правового спору. Цю ситуацію зараз прийнято називати «зловживанням процесуальними правами». Відповідно, законодавець усвідомив усю важливість цієї проблеми, про що свідчить низка норм у ЦПК, які стосуються зловживання процесуальними правами, і надані судам повноваження щодо боротьби з ними. Як зазначає О.Ф. Свірін, до останнього часу судові органи були дуже обмеженими в засобах впливу на недобросовісну поведінку сторони, що давало можливість зацікавленій стороні різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати ухваленню несприятливого для себе судового рішення та здійснювати інші протиправні дії у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства [11, с. 132].

Усвідомлюючи важливість цієї проблеми, законодавці під час проведення судової реформи вжили заходів щодо запровадження нового інституту – неприпустимості зловживання процесуальними правами. Як зазначають С.С. Бичкова та Г.В. Чурпіта, учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Загалом добросовісність – це властивість, що передбачає чесне, старанне й сумлінне виконання своїх обов'язків за належного й сумлінного здійснення наданих прав. Невиконання особою, яка бере участь у справі, обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права має кваліфікуватися як зловживання ними [12, с. 12–18]. При цьому слід вказати, що ст. 17 ЄКПЛ зловживання правом визначає як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Третього жовтня 2017 р. Верховною Радою України прийнято Закон України № 2147-VIII, яким внесено зміни до процесуальних кодексів, і фактично вони викладені в новій редакції. У ст. 2

кожного з процесуальних кодексів принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами закріплений як основна засада господарського, цивільного та адміністративного судочинства. Виходячи з того, що «неприпустимість зловживання процесуальними правами» на законодавчому рівні отримала визнання як основна засада, виникає запитання, чи дійсно поява даного принципу є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна цю вимогу вважати принципом цивільного судочинства.

Слід відзначити, що ряд учених у своїх наукових дослідженнях приділяли увагу визначенню поняття «зловживання процесуальними правами» [11; 13; 14; 15]. У низці публікацій аналізується категорія «неприпустимість зловживання процесуальними правами» як принцип цивільного судочинства (основної засади цивільного судочинства) [11; 16]. Разом з тим у більшості наукових публікацій увага звертається на недоліки в законодавчому регулюванні – категорія «неприпустимість зловживання процесуальними правами».

Однією з основних новацій у кожному з процесуальних кодексів є поява окремої статті, яка передбачає неприпустимість зловживання процесуальними правами. Згідно з ч. 1 ст. 44 ЦПК учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, зловживання процесуальними правами не допускається. Частиною 2 ст. 44 ЦПК передбачено низку уніфікованих ситуацій, коли суд може визнати зловживання процесуальними правами як дії, що суперечать завданню відповідного судочинства. Аналіз положень цієї статті дозволяє зробити висновок про те, що наведений у статті перелік дій не є вичерпним, тому в кожному конкретному випадку суд має оцінювати дії сторін та інших учасників процесу щодо їхньої відповідності завданням судочинства. Безумовно, ефективність перелічених заходів буде перевірено практикою. Крім того, законодавчого визначення самого поняття «зловживання процесуальними правами» дотепер не надано, а підстави для застосування цієї правової категорії містять багато оціночних понять, що може призвести до зловживань і тиску на сторони та їхніх представників.

Також суду надано право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, якщо подання скарги, заяви, клопотання буде визнано зловживанням процесуальними правами (ч. 3 ст. 44 ЦПК). Разом з тим суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У разі зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами суд має застосовувати до нього заходи, визначені відповідним кодексом (ч. 4 ст. 44 ЦПК). Як зауважує О.Ф. Свірін, законодавець надав суддям деякий інструментарій для реагування на відповідні дії. На думку вченого, надані механізми запобігання зловживанню процесуальними правами базуються на оціночних поняттях, які потребують розгляду справи по суті та винесення судом рішення для встановлення факту або фактів зловживання [11, с.133].

Як зазначається в юридичній літературі, «незважаючи на визнання на законодавчому рівні принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами та деяку регламентацію заходів відповідальності, законодавчого визначення понять «зловживання процесуальними правами», «процесуальні диверсії» до сьогодні не надано. Це дає можливість суду на власний розсуд оцінювати поведінку кожного з учасників судового процесу» [11, с. 136-137]. Відповідно, вважаємо, що категорія «неприпустимості зловживання процесуальними правами» не може бути принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства), оскільки, хоча й має загальний характер, однак її зміст лише частково конкретизований, бо судження, що формулюється за результатами оцінки, є залежним від обставин конкретної справи, тобто має суб'єктивний характер.

Важливою для цього дослідження вважаю позицію Н.С. Кучерук щодо недостатнього обґрунтування віднесення до зловживань процесуальними правами подання завідомо безпідставного позову або позову, що явно має штучний характер: «По-перше, така новела не узгоджується з правом на судовий захист, гарантованим ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод».

По-друге, законодавець проігнорував практику Європейського суду з прав людини, яка з огляду на вимоги ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» повинна застосовуватися судами як джерело права. Так, Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Таким чином, він втілює в собі «право на суд», яке, згідно з практикою Європейського суду, включає в себе не тільки право ініціювати провадження, а й право розраховувати на «розгляд» спору судом (наприклад, рішення у справах «Кутіч проти Хорватії», «Меньшакова проти України»). Натомість, кваліфікуючи подання позову як зловживання процесуальним правом та встановлюючи негативні наслідки за такі дії у вигляді залишення позову без розгляду або його повернення, законодавець тим самим позбавляє гарантованого законом права на справедливий судовий розгляд, складовою якого є право доступу до суду. До того ж такі зміни

не можна визнати конституційними, адже ст. 22 Основного Закону України не допускає звуження змісту та обсягу існуючих прав при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних.

По-третє, після набрання чинності законом виникла проблема з визначенням понять “завідомо безпідставний позов” та “позов, що має очевидно штучний характер”, адже ані дефініцій цих понять, ані критеріїв віднесення того чи іншого позову до завідомо безпідставного чи очевидно штучного закон не містить. Відсутність відповідного законодавчого регулювання призведе до ситуацій, за яких один позов буде визнаватися судом як зловживання процесуальним правом, а інший, аналогічний, – розглядатиметься судом, лише залежно від складу суду, на який такий позов буде розподілено.

Не завжди можна кваліфікувати як зловживання процесуальними правами подання особою клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом. У разі встановлення таких зловживань необхідно враховувати наявність (відсутність) факту обізнаності (повідомлення) заявника з вирішенням вказаного питання, адже непоодинокими є випадки вирішення процесуальних питань без виклику учасників процесу та їх несвоєчасного повідомлення про прийняті “процесуальні рішення”. Суперечливим видається віднесення до процесуальних зловживань заявлення завідомо безпідставного відводу. По-перше, кваліфікуючи такі дії як зловживання процесуальними правами, законодавець не наводить жодних критеріїв, які б відносили відвід до завідомо безпідставного. По-друге, прийняття такої редакції фактично свідчить про встановлення на законодавчому рівні відповідальності за реалізацію учасниками судового процесу своїх процесуальних прав, що у правовій державі неприпустимо. По-третє, визначаючи вказані дії із заявлення відводу як процесуальні зловживання та встановлюючи відповідальність за них, законодавці поставили під сумнів безсторонність суду. З огляду на те, що в більшості відводів їхньому заявнику суди відмовляють, вже на сьогодні можна спрогнозувати, що учасники судового процесу притягуватимуться до відповідальності за реалізацію своїх процесуальних прав, і забезпеченню особі права на справедливий судовий розгляд незалежним і безстороннім судом такі правові положення не сприяють» [17].

Таким чином, категорія «неприпустимості зловживання процесуальними правами» не може вважатися принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства), а відповідні зміни мають бути внесені до ч. 3 ст. 2 ЦПК [10, с. 212-234].

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення. Інститут судових витрат безпосередньо впливає на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту. Одним із важливих аспектів цього інституту є положення про можливість відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено судове рішення.

Витрати сторін у справі розподіляються між ними за правилами, встановленими статтями 137–142 ЦПК. Викликає інтерес положення про те, що в законотворчій практиці європейських країн спостерігаються дві основні тенденції щодо інституту судових витрат: відповідно до першої частина судових витрат сплачується авансом у разі звернення до суду, відповідно до другої – судові витрати або взагалі не сплачуються, або сплачуються стороною, проти якої постановлено рішення, після закінчення розгляду справи. Як приклад, новий ЦПК Франції відмовився від необхідності сплати судових витрат під час звернення до суду [18, с. 74].

Слід зазначити, що ряд учених у своїх наукових дослідженнях приділяли увагу інституту судових витрат. Зокрема досліджувалися основні терміни; аналізувалися, як змінювалися погляди науковців різних історичних періодів на питання судових витрат; з'ясовувалися фактори, що впливають на встановлення тих чи інших видів судових витрат; аналізувалося вітчизняне законодавство, що врегульовує відносини щодо встановлення, розподілу чи звільнення від сплати судових витрат та ін. [18; 19]. Водночас тільки в низці публікацій аналізується категорія «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення», як принцип цивільного судочинства (основна засада цивільного судочинства) [20]. Слід зазначити, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК), не передбачений Конституцією України, але включений до переліку основних засад цивільного судочинства, закріплених у ЦПК. Крім того, інституту судових витрат присвячено цілу главу ЦПК.

Як зазначає О.Ф. Свірін, «виконуючи рекомендації Ради Європи, здійснюючи адаптацію чинного законодавства до стандартів (законодавства) Європейського Союзу та інших міжнародних органів і установ у зв'язку з переглядом принципів організації судоустрою для органічного завершення змін, після прийняття низки кодифікованих нормативно-правових актів 03.10.2017 р. Верховною Радою України прийнято Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким внесені зміни до згаданих вище кодексів, і фактично вони викладені в новій редакції». Далі вчений слушно зазначає, що Верховною Радою України прийнято Закон України № 2147-VIII, який спонукає вчених до усвідомлення та

висвітлення розуміння правової природи нових принципів, закладених у законі, а також наукової розробки нормативного врегулювання механізмів, які сприятимуть подоланню процесуальних проблем, що перешкоджають ефективному доступному судовому захисту [20]. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення в господарському та цивільному судочинстві, на думку О.Ф. Свіріна, передбачає регрес (у правовому сенсі) судових витрат сторони, що виграла справу [20].

Як слушно зауважує Ю.В. Білоусова, процеси реформування процесуального законодавства у сфері приватного та публічного права, зокрема й досліджуваної правової категорії, слід розглядати через призму доступності правосуддя, доступності судового захисту [21, с. 66–72]. На думку С.Ф. Демченко, доступність правосуддя є однією з передумов утвердження судової гілки влади як повноцінного й самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини [22]. Тобто однією з умов доступу до правосуддя є матеріальні чинники, які мають дві основні складові: витрати при зверненні до суду та витрати на отримання правової допомоги [23, с.118].

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що немає вагомих підстав для виділення категорії «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» як принципу цивільного судочинства. Та є всі підстави говорити про зазначену категорію як складову доступності судового захисту, яка, у свою чергу, далі в дослідженні є частиною права на судовий захист [10, с. 212–234].

Щодо другої тенденції, також варто зазначити, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. У процесуальній літературі зустрічаються спроби значного розширення системи принципів цивільного судочинства. При цьому така тенденція до збільшення кількості принципів цивільного судочинства в доктрині цивільного процесу, теоретично не завжди обґрунтована. Як уже було зазначено, така ситуація породжена відсутністю чіткого закріплення принципів ЦПК. Це, у свою чергу, породжує суперечки з питань кількісного та якісного складу принципів, сутності кожного з них і їхнього впливу один на одного й систему права.

Як уже зазначалось, є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру [24, с. 87–140; с. 288–334]. Саме відсутність виокремлених ознак, які характеризують поняття принципу цивільного судочинства, не дозволяє віднести до них певні юридичні явища.

Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. Пропонується критично поставитися до пропозицій ряду вчених, які пропонують виділити певні правові категорії як принципи цивільного судочинства. Більш детально це питання розкрито в моїй монографії [24, с. 304–327], але для прикладу пропонується зупинитись на характеристиці такого явища як доступність правосуддя. Вважаю, що немає вагомих підстав для виокремлення категорії доступності як принципу цивільного судочинства. Та є всі підстави говорити про доступність як частину права на судовий захист. Йдеться про процесуальні, соціально-економічні, інші правові та інституційні гарантії, що містяться в різних джерелах права і, звичайно ж, мають конституційне закріплення та юридичну силу. Вважаємо, що наявність певних гарантій у цивільному процесуальному законодавстві не можна розглядати як можливість конструювання самостійного принципу. Як було вже розглянуто вище, з тих чи інших причин неможливо включити вищенаведені категорії до складу принципів цивільного судочинства.

Нещодавно до двох вищеозначених додалася і **третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права**. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: слово «безперервність» було формально виведено з ЦПК. Суть «безперервності» полягає в забезпеченні уважного підходу судді до розгляду та вирішення справи.

Міркування про важливість зазначених положень не втрачають своєї актуальності для доктрини цивільного судочинства. При цьому слід зазначити, що причини, які послужили підставою для відмови від принципу безперервності в цивільному судочинстві, досить вагомі і, відповідно, їх не можна не враховувати в сучасних умовах. Необхідно згадати, що відмова від принципу безперервності була певною реакцією на стрімке зростання кількості справ у судах.

Усність судового розгляду була передбачена ст. 160 ЦПК (1963 р.) «Безпосередність та усність судового розгляду» і полягала в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається в словесній формі. Як зазначив М.Й. Штефан: «усна форма судового розгляду сприяє реалізації вимог принципу гласності та безпосередності. Завдяки словесній формі судді можуть краще й повніше сприймати факти справи, а особи, які беруть у ній участь, – реально й точно довести їх до відома суду, сприймати сенс дій усіх учасників

процесу, висловлювати свої міркування, заперечення, спростування з метою встановлення дійсних обставин справи. Розгляд справи в усній формі дає можливість судові особисто й безпосередньо вступати в контакти з учасниками процесу в цивільній справі та в повному обсязі сприймати фактичний матеріал, який відтворюється тут же, в судовому засіданні, на очах суддів і всіх присутніх, у процесі його розвитку.

Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити сприйняті обставини в справі та свої міркування щодо них. Вона спрощує процес, робить його доступним для заінтересованих осіб. Така форма дає більші можливості судові керувати розвитком процесу та прискорювати розгляд справи. Процес стає динамічним, строк розгляду справи скорочується. Водночас усна форма процесуальних дій, які виконуються при розгляді справи в судовому засіданні, оптимально поєднується з письмовою формою відображення та оформлення деяких з них – викладення вимог до суду у формі письмових заяв, скарг, подання, а владних суджень суду – в рішеннях, ухвалах, постановах» [25, с. 57-58]. Якщо проаналізувати положення чинного ЦПК, то, наприклад, нині в ст. 213 «Безпосередність судового розгляду. Перерва в судовому засіданні» вже немає згадки про усність судового розгляду. Слід констатувати, що усність давно перетворилася на фікцію, зважаючи на обов'язковість письмового оформлення більшості процесуальних дій.

Висновки. Відзначаючи перетворення, у сфері цивільного процесуального законодавства у дослідженні окреслені певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Перша тенденція – обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними.

Такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама по собі системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що за зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів.

Щодо другої тенденції – установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових, – варто зазначити, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. Водночас при цьому є тенденція до збільшення кількості принципів, теоретично не завжди обґрунтована. Як уже зазначалося, є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру.

Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. У юридичній літературі це явище отримало назву «псевдопринципи».

У зв'язку із зазначеним у праці розглянуто питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ч. 3 ст. 2 ЦПК закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом (п. 10); неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11); відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (п. 12). Наголошується, що Закон України № 2147-VIII нині спонукає вчених до усвідомлення та висвітлення розуміння правової природи нових принципів, закладених у законі. Виходячи з того, що зазначені правові категорії на законодавчому рівні отримали визнання як основні засади, розглянуто питання, чи дійсно поява цих принципів є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна ці вимоги вважати принципами цивільного судочинства. Зроблено висновок, що немає вагомих підстав для виділення низки правових категорій як принципів цивільного судочинства. Стислий огляд висловлених у цивільній процесуальній науці позицій вчених про можливу належність тих чи інших ідей, що мають нормативне закріплення, до процесуальних принципів доводить, що з тих чи інших причин неможливо включити наведені вище положення до складу принципів цивільного судочинства.

Третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: «безперервність» та «усність». Слово «безперервність» було формально виведено з ЦПК. Слід зазначити, що причини, які послужили підставою для відмови від принципу безперервності в цивільному судочинстві, досить вагомі і, відповідно, їх не можна не враховувати в сучасних умовах. Необхідно згадати, що відмова від принципу безперервності була певною реакцією на стрімке зростання кількості справ у судах.

Усність судового розгляду була передбачена ст. 160 ЦПК (1963) «Безпосередність та усність судового розгляду» і полягала в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається в словесній формі. Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити сприйняті обставини у справі та свої

міркування щодо них. Вона спрощує процес, робить його доступним для зацікавлених осіб. Якщо проаналізувати положення чинного ЦПК, то, наприклад, нині в ст. 213 «Безпосередність судового розгляду. Перерва в судовому засіданні» вже немає згадки про усність судового розгляду. Слід констатувати, що усність давно перетворилася на фікцію, зважаючи на обов'язковість письмового оформлення більшості процесуальних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 77–89. DOI: <http://10.21564/2414-990x.142.141022>. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/141022/141877>.
2. Рожнов О.В. Принцип оперативності в гражданском процессуальном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков: Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого, 2000. 184 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/19866>.
3. Андрійчук О.В. Процесуальні строки у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. 21 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?.
4. Джавадов Х.А. Современность и разумный срок судебного разбирательства как критерии эффективности гражданского судопроизводства. *Журнал Право.UA*. 2016. № 2. С. 119–124. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Chkup_2016_1_30.pdf.
5. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 209 с. URL: <https://www.google.com/search?client=ms-google-coop&q=>.
6. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2012. № 4. С. 990–999. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
7. Щербина В., Резнікова В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України*. 2018. № 7. С. 13–33. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000967298>.
8. Мельник-Томенко Ж.М. Застосування практики Європейського суду з прав людини при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ун-т мит. справи та фінансів. Дніпро, 2020. 235 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0420U100777#google_vignette.
9. Сакара Н.Ю. Про правову природу «розумного строку» судового розгляду. *Юрист України*. 2014. № 3 (28). С. 84–91. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=uy_2014_3_16.
10. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 600 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/d61e6322-e797-4344-9053-32dfdc98b2fd>.
11. Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 127–139. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.1-1.33>. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/tom_1/35.pdf.
12. Бичкова С.С., Чурпіта Г.В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (24). С. 12–18. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=krvis_2015_2_4.
13. Маруніч Г. «Затягування цивільного процесу» та «зловживання цивільними процесуальними правами»: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/09/4.pdf>.
14. Колесніков Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 22–27. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/5.pdf>.
15. Журба І.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 4. С. 102–106. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/en/znaity-stattiu/399-l-m-voitiuk>.
16. Шурін О.А. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами як одна з новел цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Т. 1, вип. 1. С. 84–88. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/1/tom_1/19.pdf.
17. Кучерук Н. Процесуальні зловживання за проектом нового ГПК. *Юридична газета online*. 2017. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/procesualni-zlovzhivannya-za-proektom-novogo-gpk.html>.

18. Кондрат'єва Л. А., Прокопюк А. Л. Судові витрати в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 597 : Правознавство. С. 74–78. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/38>.
19. Бородин М., Кройтор В. Судебные и арбитражные расходы. Харьков : Бизнес Информ, 1997. 124 с.
20. Свірін О. Ф. Застосування в господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 93–97. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf.
21. Білоусов Ю.В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 66–72. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2005_3_13.
22. Демченко С.Ф. Реформування судової системи: деякі категорії. *Наше право*. 2010. № 2, ч. 1. С. 5–8. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vamsup_2021_3_22.
23. Ханик-Посполітак Р.Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті Закону України «Про судовий збір». *Наукові записки НаУКМА*. Т. 129: Юридичні науки. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2012. С. 117–120. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4b12bbb8-3117-49ce-aa9a-6b66aa572262/content>.
24. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система : проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0052086.pdf>.
25. Штефан М.Й. Цивільний процес: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Ін Юре, 2001. 696 с.